การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง และความสนใจของเกษตรกรต่อการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมือง : กรณีศึกษาตำบลเกิ้ง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม

Rice varieties' changes in the middle part of the Chi watershed and farmers' interests on local rice varieties conservation : A case study in Keang Sub-district, Mahasarakham Province

นิตยา กิจติเวชกุล[1*], สุกัลยา เชิญขวัญ[2], สุรพล ยอดศิริ[3], และ วรวิต ต้นบุญ[4]

Nitaya Kijtewachakul[1], Sukunya Choenkwan[2], Surapon Yodsiri[3], and Worawit Thonbun[4]

บทคัดย่อ: การอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเป็นการรักษาฐานทรัพยากรพันธุกรรมที่มีคุณค่าต่อการรักษาความมั่นคงทางอาหาร การสร้างความหลากหลายของระบบนิเวศเกษตรและลดความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนจากการปลูกข้าวได้รับความสนใจในเขตฐานทรัพยากรจำกัด (Resource-limited areas) แต่ในเขตฐานทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ (Resource rich area) เช่น ที่ลุ่มน้ำชีตอนกลางนี้ พันธุ์ข้าวพื้นเมืองได้สูญหายไปแล้ว (genetic erosion) จากการศึกษาเกษตรกรบ้านเกิ้ง 30 ครัวเรือน ในพื้นที่ ตำบลบ้านเกิ้ง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม พบว่าในอดีตมีพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเกือบ 20 พันธุ์ที่เคยปลูกในพื้นที่ มีบางพันธุ์ที่ยังคงมีการปลูกอยู่ในพื้นที่ภาคอีสาน ได้แก่ หอมอุดม สันป่าตอง นางนวลและขี้ตม แต่ปัจจุบันที่นิยมปลูกมีเพียง 2 พันธุ์ ได้แก่ กข. 6 และหอมมะลิ 105 เนื่องจากได้ราคาดี ผลผลิตสูง และรัฐบาลให้การสนับสนุน มีเกษตรกรเพียงร้อยละ 17 ที่มีความสนใจในการปลูกและฟื้นฟูข้าวพันธุ์พื้นเมือง เพราะเห็นว่า ปลูกง่าย ไม่ต้องใช้สารเคมีมาก ส่งผลให้ต้นทุนการผลิตต่ำ และต้องการการอนุรักษ์ฟื้นฟูพันธุกรรมพืชพื้นเมือง จากผลการศึกษาถึงแม้จะมีเกษตรกรเพียงร้อยละ 17 ที่สนใจและการปลูกข้าวพื้นเมือง แต่ก็ถือว่าเพียงพอที่จะเริ่มต้นในการอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นเมืองให้คงอยู่ในท้องถิ่น

แม้ว่าเกษตรกรส่วนใหญ่ยังไม่สนใจการฟื้นฟูพันธุกรรมข้าวพื้นเมืองเพราะแรงจูงใจด้านราคาและความสะดวกในการขายของข้าวพื้นเมือง ประกอบกับระบบชลประทานที่เป็นเงื่อนไขไม่ให้มีระบบการผลิตที่แตกต่างกัน แต่ความไม่แน่นอนของสภาพแวดล้อมและกลไกการตลาด ประกอบกับแนวคิดตลาดทางเลือกเริ่มได้รับความสนใจมากขึ้นก็เป็นแรงจูงใจให้เกิดการริเริ่มฟื้นฟูข้าวพื้นเมืองเขตลุ่มน้ำชีตอนกลาง (**คำสำคัญ:** ข้าวพื้นเมือง, การอนุรักษ์พันธุกรรมท้องถิ่น, ความสนใจของเกษตรกร)

[1] อาจารย์, [2]ผู้ช่วยนักวิจัยโครงการ, [3]เจ้าหน้าที่วิจัย 6, [4]พนักงานการเกษตร สถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม อ.กันทรวิชัย จ. มหาสารคาม 44150

[1] Lecturer, [2]Research Assistant, [3]Research staff, [4]Agricultural staff in Walai Rukhavej Botanical Research Institute (WRBRI), Mahasarakham University, Kantarawichai, Mahasarakham 44150

* Corresponding author: nitiya.k@msu.ac.th

ABSTRACT: Conservation and restoration of local rice varieties are mechanism to maintain genetic resource base which is so valuable to food security and increasing agro-biodiversity as well as decreasing risks from climatic or hydrological uncertainty. Restoration of local rice varieties has been interested by farmers in resource-limited areas, but the use of these local varieties is not recognized among farmers in resource rich areas including the middle path of Chi Watershed with well-irrigation facility. In the case study with 30 farm households of Keang subdistrict, Mahasarakham Province, genetic erosion is generally occurred. There are only a few improved rice varieties planting in the farm namely RD. 6 and Khao Dok Mali 105, whereas there were approximately 20 local rice varieties dominating in this community in the past. However, some of those species are still planted in the northeastern region, such as locally called Hom Udom, San Patong, Nang Nguan, and Keetom. This is related to the government promotion and market-driven. The study found that there are only seventeen percent of the surveyed farmers who are interested to plant local rice varieties because of reducing cost of fertilizers and many agricultural inputs and easy maintenance, as well as of interests on genetic conservation. On the other hand, most farmers still are not interested in using local varieties because of disincentives on market price and facility. In addition, the improvement of water management system offers homogeneity of cropping system, so it would be inconvenient to use diverse varieties which need water supply and maintenance in different periods. However, the climatic risk and fluctuation of market price as well as the rapid growing of green markets at the global level are opportunities to promote local rice varieties for achieving plant genetic conservation and food security. (**Keywords:** Local Rice Varieties, Plant Genetic Conservation, Farmers' Interests)

บทนำ

ข้าวพื้นเมืองนับเป็นแหล่งทรัพยากรพันธุกรรมที่สำคัญยิ่งในด้านความมั่นคงทางอาหาร การอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นเมืองจะเป็นประโยชน์ต่อการปรับปรุงพันธุ์ในอนาคตให้ได้ข้าวที่มีคุณลักษณะสอดคล้องกับสภาพแวดล้อม เช่น มีความต้านทานโรคแมลง และสอดคล้องกับความต้องการของเกษตรกร ข้าวพื้นเมืองหลายชนิดมีลักษณะที่ดี นอกจากให้ผลผลิตได้ในสภาพแวดล้อมที่ไม่แน่นอนแล้ว (วิชา และคณะ, 2544) ยังมีกลิ่นหอม รสชาติดี ข้าวพื้นเมืองหลายชนิดมีคุณค่าทางสังคม และ วัฒนธรรม ตลอดจนเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรม และความเชื่อเฉพาะในท้องถิ่น (นาถพงศ์, 2550)

การผลิตข้าวของเกษตรกรลุ่มน้ำชีในอดีตขึ้นกับสภาพธรรมชาติเป็นสำคัญ มีการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอกไม่มากนัก จากหลักฐานและการศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนในลุ่มน้ำชีพบว่า เกษตรกรมีการใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่หลากหลาย และมีการคัดเลือกและใช้พันธุ์ข้าวตามความเหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ (วีรพล, 2543) โดยมากเป็นการผลิตเพื่อการบริโภค และใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ตัวอย่างการศึกษา โดยศุภชัย และคณะ (2547) พบว่า ชาวนาลุ่มน้ำชีทำนาปี หรือที่เรียกกันในท้องถิ่นว่า "นาหนอง" ซึ่งเป็นการทำนาในบริเวณหนองที่มีน้ำแช่ขัง และมีวิวัฒนาการในการพัฒนาพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ อาทิ ข้าวเหนียวดอขาว ข้าวเจ้าดอกไม้ ข้าวเหนียวดอลาว ข้าวเหนียวน้ำผึ้ง ข้าวเหนียวผัวเมีย และข้าวเหนียวหวิดหนี้

พันธุ์ข้าวพื้นเมืองไม่เพียงแต่มีคุณค่าในเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังมีคุณค่าในแง่การเป็นฐานพันธุกรรม ในการปรับปรุงพันธุ์และการรักษาสมดุลทางระบบนิเวศและการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพระดับนานาชาติ ซึ่งจะเห็นได้จากการริเริ่มและการประชุมนานาชาติเพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรพันธุกรรมในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาในเอเชียตะวันออก-เฉียงใต้ (Manwan, 1998) ในประเทศไทย กรมการข้าวได้ตระหนักถึงความสำคัญของพันธุกรรมข้าวพื้นเมือง จึงได้ทำการรวบรวมและอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมืองโดยเก็บรักษาไว้ที่ธนาคารเชื้อพันธุ์ข้าว (gene bank) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2541) ซึ่งถือว่าเป็นมาตรการการอนุรักษ์พันธุกรรมนอกถิ่นที่อยู่ (*ex-situ* conservation) แต่การอนุรักษ์พันธุกรรมในถิ่นที่อยู่ (*In-situ* conservation) ซึ่งเป็นการรักษาพันธุกรรมพืชในพื้นที่ธรรมชาติในไร่นาก็เป็นสิ่งจำเป็นเพราะเป็นการรักษาพันธุกรรมอย่างมีพลวัต คือ ให้มีการพัฒนา คัดเลือก และปรับปรุงพันธุ์ให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อม

ที่เปลี่ยนแปลงไป ข้าวพื้นเมืองนับว่าเป็นพืชอาหารที่มีงานวิจัยและส่งเสริมการอนุรักษ์พันธุกรรมในถิ่นที่อยู่อย่างกว้างขวางในหลายประเทศ อาทิ ในอินเดีย (Rengalakshmi et al., 2002) เนปาล (Wicombe and Joshi, ไม่ระบุปี) กาน่า (Marfo et. al., 2001) และอเมริกา (Fetich et. al., 2001) ส่วนประเทศไทยการส่งเสริมการอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นเมืองได้ดำเนินงานมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2542 โดยเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน ได้ทำการศึกษาเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูข้าวพื้นเมืองใน 4 ประเด็นหลัก ได้แก่ (1) ความสัมพันธ์ของพันธุกรรมพื้นเมืองกับวิถีชีวิต วิถีการผลิต หรือระบบสังคม-วัตนธรรม (2) ความหลากหลายของชนิดพันธุ์และปัจจัยที่เกี่ยวกับการคงอยู่หรือสูญหายไปของพันธุกรรมข้าวพื้นเมือง (3) ประโยชน์และคุณค่าพันธุกรรมในปัจจุบัน และ (4) ศักยภาพของเกษตรกรและองค์กรชาวบ้านในการพัฒนาและปรับปรุงพันธุกรรมพืชพื้นเมือง (ชลิตา, 2547)

บ้านเกิ้งเป็นตำบลหนึ่งในเขตอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ตั้งอยู่ติดริมแม่น้ำชี มีประชากรทั้งสิ้น 7,269 คน เป็นชาย 3,558 คน และเป็นหญิง 3,711 คน ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงมีอาชีพเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนา นับแต่มีการปรับปรุงระบบชลประทานหลังการสร้างเขื่อนวังยาง และท่อส่งน้ำ ประกอบกับการเติบโตของระบบตลาดใกล้เขตเมืองในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการเกษตรกรรมของบ้านเกิ้งอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเปลี่ยนจากการทำนาปีละครั้ง เป็นการทำนาปีละสองครั้ง จากระบบการทำมาหากินที่หลากหลาย จากนา ป่าและทรัพยากรจากแหล่งน้ำ มาเป็นเกษตรกรรมเพื่อการค้าเป็นหลัก ภายใต้บริบทที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างเชื่อมโยงกับภายนอกอย่างมากนี้ จึงก่อให้เกิดคำถามว่า มีความเป็นไปได้หรือไม่ที่เกษตรกรในเขตเกษตรเข้มข้น และใกล้ตลาดจะสนใจการอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นเมือง บทความนี้เป็นส่วนของผลการศึกษาเพื่อหาความเป็นไปได้ในการฟื้นฟู และอนุรักษ์ทรัพยากรพันธุกรรมพื้นเมือง โดยค้นหาพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เคยมีอยู่ในอดีตและเหตุปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ตลอดจนศึกษาความสนใจของเกษตรกรในการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมือง เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการวางแผนการทำงานและสนับสนุนการอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นเมืองที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชนต่อไป

วิธีการศึกษา

งานวิจัยนี้ใช้วิธีการศึกษาข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องในการอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม โดยการสัมภาษณ์เกษตรกรตำบลบ้านเกิ้ง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม จำนวน 30 ครัวเรือน โดยการสุ่มอย่างเป็นระบบ (systematic sampling method) เพื่อให้กระจายทุกหมู่บ้านในเขตตำบลเกิ้งที่อยู่ติดริมแม่น้ำชี โดยการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (semi-structured interview) ซึ่งมีหัวข้อย่อยประกอบการถาม 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของเกษตรกรริมน้ำชี ตำบลเกิ้ง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ส่วนที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่ใช้ในปัจจุบันและพันธุ์ข้าวพื้นเมือง และส่วนที่ 3 ความสนใจของเกษตรกรต่อการกลับมาใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ลักษณะคำถามเป็นแบบปลายเปิดและเลือกตอบตามรายการ ข้อมูลที่ประมวลผลได้จะนำมาวิเคราะห์ค่าสถิติ คือ ร้อยละและค่าเฉลี่ย

ข้อมูลพื้นที่ศึกษา

ตำบลเกิ้ง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง ซึ่งมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมบางฤดูกาล มีจำนวนประชากร 1,600 ครัวเรือน มีพื้นที่ทั้งตำบลประมาณ 19,763 ไร่ โดยเป็นพื้นที่ทำนาประมาณ 9,000 ไร่ จำนวนเกือบ 900 หลังคาเรือน มีอาณาเขตติดต่อ ดังนี้

ทิศเหนือ จรดลำน้ำชี ฝั่งตรงข้ามคือ ตำบลมะค่า อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม

ทิศใต้ ติดต่อกับตำบลตลาด อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม

ทิศตะวันออก ติดต่อกับตำบลลาดพัฒนา อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม

ทิศตะวันตก ติดต่อกับ ตำบลท่าสองคอน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม (**Figure 1**)

สภาพภูมิอากาศมรสุมพัดผ่าน อากาศร้อนแห้งแล้ง ฤดูร้อนร้อนจัด ฤดูหนาวหนาวเย็น และลมแรง (จังหวัดมหาสารคาม, 2540) อุณหภูมิเฉลี่ยสูงสุด 36.2 องศาเซลเซียส, ต่ำสุด 15.9 องศาเซลเซียส, ปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ย 100.2 มิลลิเมตรต่อปี (กรมอุตุนิยมวิทยา, 2551) แหล่งน้ำที่สำคัญสำหรับอุปโภค บริโภคและเพื่อการเกษตร ได้แก่ แม่น้ำชี กุดแดง กุดขี้เป็ดและหนองกุดอ้อ และมีระบบชลประทานจากฝายวังยางภายใต้โครงการจัดการน้ำโขง ชี มูล ซึ่งทำให้เกษตรกรทำนาปรังเพิ่มขึ้น ประกอบกับการอยู่ติดถนนในเขตอำเภอเมือง ทำให้เกษตรกรสามารถขายข้าวและผลผลิตอื่นๆ ได้ตลอดทั้งปี ประกอบกับการศึกษาที่สูงขึ้นของลูกหลานทำให้เกษตรกรมีการพึ่งพารายได้ที่หลากหลาย

ผลการศึกษา

จากการสอบถามเกษตรกร 30 ครัวเรือนในตำบลเกิ้ง คิดเป็น เพศชาย ร้อยละ 62.0 และ เพศหญิงร้อยละ 38.0 โดยกลุ่มผู้ให้ข้อมูลมีพื้นที่ในการทำนาเฉลี่ย 8.1 ไร่ เป็นการทำนาเพื่อบริโภคเฉลี่ย 4.9 ไร่ และ ทำเพื่อขายเฉลี่ย 3.2 ไร่ มีรายได้จากการทำนาเฉลี่ย 20,000 บาทต่อปี และทำนา ปีละ 2 ครั้ง (นาปีและนาปรัง) โดยในปีที่ผ่านมาได้เริ่มหว่านข้าวนาปีในเดือนมิถุนายน ทำการปักดำในเดือนกรกฎาคม เก็บเกี่ยวในช่วงเดือนพฤศจิกายน และจะแล้วเสร็จประมาณเดือนธันวาคม สำหรับนาปรังจะเริ่มหว่านข้าวในเดือนกุมภาพันธ์ โดยนาปรังจะนิยมใช้วิธีการหว่านมากกว่าการปักดำ เพราะสะดวกและลดค่าใช้จ่ายในการจ้างแรงงาน และทำการเก็บเกี่ยวในเดือนพฤษภาคม

พันธุ์ข้าวที่ปลูกในอดีต

จากการศึกษาในพื้นที่ พบว่าเกษตรกรบ้านเกิ้งเคยปลูกข้าวพื้นเมืองถึง 16 พันธุ์ ได้แก่ พันธุ์สันป่าตอง

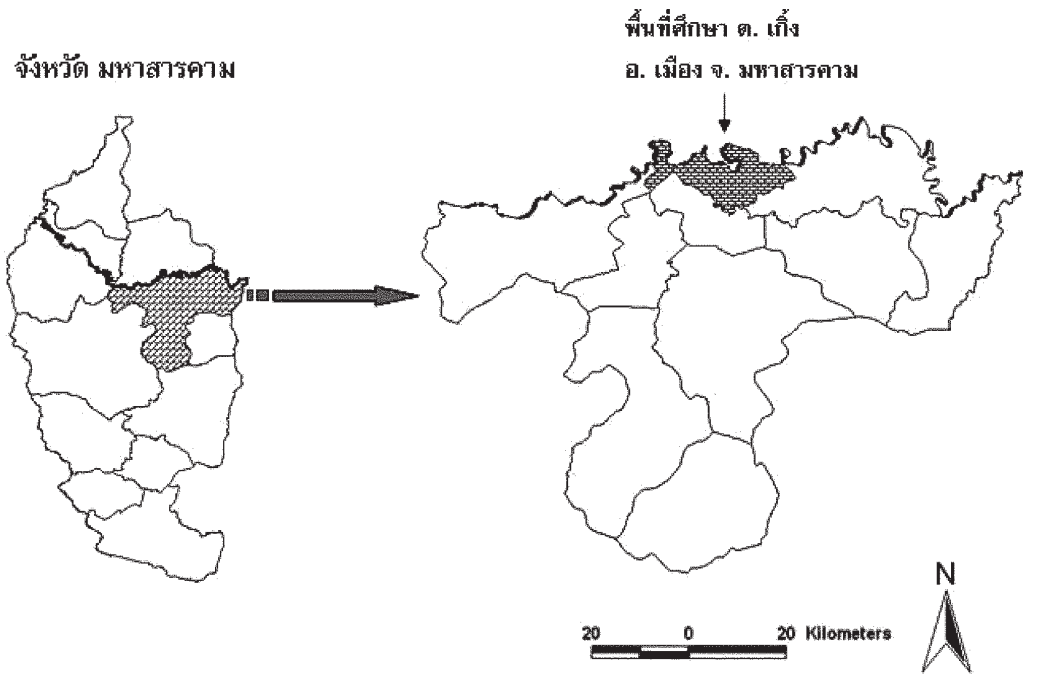

Figure 1. Study area at Ban Keang Sub-district, Muang District, Mahasarakham Province.

นางนวล ก้านพลู หอมดอกจันทร์ คำผาย ปลาชิว ป้องแอ้ว เหลืองบุญมา ข้าวเจ้าแดง ข้าวตมดำ ข้าวพม่า ข้าวขี้ตม ข้าวลอย อีเซหรือมันเป็ด ข้าวมะยม และหอมอุดม พันธุ์ข้าวที่เป็นที่นิยมมาก ได้แก่ สันป่าตอง นางนวล ก้านพูและหอมดอกจันทร์ เกษตรกรมีความเห็นต่อพันธุ์ข้าวพื้นเมืองว่าส่วนใหญ่ ปลูกง่าย ดูแลรักษาน้อย มีความเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและจัดหาพันธุ์ง่าย อย่างไรก็ตามพันธุ์ข้าวพื้นเมืองได้หายไปจากพื้นที่เป็นเวลาเกือบสองทศวรรษแล้ว พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงระบบชลประทานสาเหตุสำคัญที่ทำให้ข้าวพื้นเมืองหายไป ประการแรก คือ รัฐบาลไม่ส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองโดยส่งเสริมข้าวพันธุ์ปรับปรุงแทนประการที่สองเกี่ยวข้องกับกลไกตลาดที่เปลี่ยนแปลง อาทิ การไม่มีตลาดรองรับทำให้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองไม่มีราคาในตลาดทั่วไป และโรงสีไม่รับสีข้าวพันธุ์พื้นเมือง (**Table 1**)

ส่วนการเลิกปลูกพันธุ์ข้าวพื้นเมืองบางพันธุ์อาจเนื่องมาจากลักษณะเฉพาะของพันธุ์ข้าวพื้นเมืองนั้นๆ ซึ่งนับว่าเป็นพลวัตของการคัดเลือกตามธรรมชาติ เช่น เกษตรกรบางรายเคยทดลองปลูกข้าวพม่า และข้าวอีเซ แล้วพบว่ารสชาติไม่เป็นที่นิยมก็เปลี่ยนพันธุ์

พันธุ์ข้าวที่ปลูกในปัจจุบัน

พันธุ์ข้าวที่เกษตรกรบ้านเกิ้ง นิยมปลูกในฤดูนาปี ปัจจุบันนี้มีจำนวน 2 พันธุ์ ได้แก่ พันธุ์ กข.6 โดยจะปลูกเพื่อบริโภคและปลูกเพื่อขาย พันธุ์ข้าวเจ้าที่นิยมปลูกเพื่อขายเป็นหลัก คือ ขาวดอกมะลิ 105 เนื่องจาก รัฐบาลทำการส่งเสริม ทำให้ได้ราคาดีและเป็นที่ต้องการของ

Table 1 The list of local rice varieties in the past and reasons for not planting of farmers at Bang Guang Sub-District, muang District, Mahasarakham Province.

Local Rice Varieties	Percentage of Planting Households	Reasons for not Planting							
			Market mechanisms			Varieties' Characteristics			
		limited support from government	no milling for local varieties	low price	no market available	low production	less fragrant	hard	difficulty while harvesting
San Patong	62.1	√	√	√	√	√	√		
Kan Plu	41.4	√	√	√	√		√		
Nang Nguan	31.0	√	√		√				
Dok Chan	27.6	√	√	√	√				
Chao Pla Chew	10.0	√	√						
Luang Bunma	10.0		√	√	√	√			
Khao Bunma	10.0		√						
Khao Pama	10.0							√	
Kham Pai	6.9	√	√	√					
Pong Aew	6.9	√							
Kee Tom	6.9		√		√				
Khao Loi	6.9					√			√
Ae See	6.9							√	
Ma Yom	6.9	√							
Tom Dam	3.5		√		√				
Hom U-dom	3.5	√		√		√			

ตลาดอย่างมาก (**Table 2**) สำหรับนาปรังนิยมปลูกพันธุ์ชัยนาท 2 ความสนใจของเกษตรกรในการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมือง

จากการศึกษาเกษตรกรตำบลเกิ้ง พบว่า มีเพียงร้อยละ 17.2 เท่านั้นที่มีความสนใจในการอนุรักษ์ข้าวพันธุ์พื้นเมือง เพราะเห็นว่า ปลูกง่าย ไม่ต้องใช้สารเคมีมาก ซึ่งส่งผลให้ต้นทุนการผลิตลดต่ำลง นอกจากนั้นยังถือว่าเป็นการอนุรักษ์พันธุกรรมพืชพื้นเมือง (**Table 3**) และพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่ต้องการปลูกมากที่สุด คือ พันธุ์สันป่าตอง

สรุปและวิจารณ์

จากผลการศึกษาที่บ้านเกิ้งสรุปได้ว่า เกษตรกรเคยปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองอย่างหลากหลาย ไม่น้อยกว่า 16 สายพันธุ์ ข้าวหลายพันธุ์เป็นที่นิยมบริโภคในท้องถิ่นเป็นอย่างมาก อาทิ สันป่าตอง นางนวล และหอมดอกจันทร์ ซึ่งผลการศึกษานี้มีคุณค่าต่อการค้นหาประเด็นวิจัยต่อเนื่อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทดสอบสายพันธุ์เดิมซึ่งเคยมีความเหมาะสมในสภาพแวดล้อมบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง ว่ายังคงมีความเหมาะสมต่อสภาพพื้นที่หรือไม่ และบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป

นอกจากนี้ผลการศึกษายังพบว่า เกษตรกรที่เคยใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองมีความพึงพอใจต่อในคุณลักษณะได้แก่ ปลูกง่าย ดูแลรักษาน้อย มีความเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและจัดหาพันธุ์ง่าย อย่างไรก็ตาม พันธุ์ข้าวพื้นเมืองได้หายไปจากพื้นที่เป็นเวลา เกือบสองทศวรรษแล้วเนื่องจาก รัฐบาลไม่ส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองแต่ส่งเสริมข้าวพันธุ์ปรับปรุงแทน กลไกตลาดที่เปลี่ยนแปลง (อาทิ การไม่มีตลาดรองรับทำให้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองไม่มีราคาในตลาดทั่วไป และโรงสีไม่รับสี ข้าวพันธุ์พื้นเมือง) ทำให้การจัดหาพันธุ์

Table 2 The Present Occurrence of the Improved Rice Varieties.

Rice Varieties	Types	Percentage of Household	Household Objectives' for Planting[1]			
			Consumption	Selling	Consumption and Selling	
Gor Ko	6	Glutinous rice	96.6	55.6	0.0	44.4
Khao Dok Mali 105	Plain rice	41.4	0.0	91.7	8.3	

[1]Calculate from households which plant each particular variety

Table 3 Farmers' Interests on Planting Local Rice Varieties.

Interests on Planting Local Rice Varieties	Percentage of Households	Reasons	Percentage
Interested Group	17.2	not necessary for using chemical substances	80.0
		willing to conservation of local plant genetic	40.0
		low inputs' cost	40.0
		good taste	20.0
		easy to planting and maintenance	40.0
Not Interested Group	82.8	becoming not popular	75.0
		not good price	70.8
		difficult to find seeds	58.3
		low production	54.2
		limited land area	12.5

การปลูกและการขายข้าวพื้นเมืองกลายเป็นสิ่งที่ไม่สะดวก ผลการศึกษานี้สอดคล้องกับการศึกษา โดยปรีชา และคณะ (2538) นาถพงศ์ (2550) และชลิตา (2547) ที่พบว่า สาเหตุหนึ่งที่เกษตรกรเลิกปลูกข้าวพื้นเมือง คือ ข้าวพื้นเมืองราคาไม่ดี มีราคาต่ำกว่าข้าวเหนียวพันธุ์ที่รัฐบาลส่งเสริม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พันธุ์ กข.6 รวมทั้งพ่อค้าคนกลางหรือโรงสีนิยมซื้อข้าว กข.6 มากกว่า เนื่องจากโรงสีไม่อยากปรับระบบการสีข้าวใหม่ เพราะว่าข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีเมล็ดใหญ่กว่าข้าว กข. 6 นอกจากนั้นงานศึกษาของวีระพล (2543) ยังทำให้เราเข้าใจการเปลี่ยนแปลงระบบผลิตและพันธุ์ข้าวที่สอดคล้องนโยบายระดับประเทศ กล่าวคือ แต่เดิมระบบการผลิตในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีเป็นแบบยังชีพ ผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ซึ่งต่อมาเมื่อรัฐบาลได้เริ่มมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เมื่อปี พ.ศ. 2504 ซึ่งกระตุ้นให้มีการเตรียมโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจเข้าสู่ระบบตลาดโลก ทำให้มีการบุกเบิกขยายพื้นที่ในด้านเกษตรกรรมและมีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจมากขึ้น

นอกจากนี้การศึกษาของปรีชา และคณะ (2538) กล่าวว่า ในบางท้องที่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังคงมีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองอยู่ เนื่องจากสภาพภูมิประเทศที่มีความแตกต่างกัน มีความสามารถในการเก็บกักปริมาณน้ำฝนได้ต่างกัน ซึ่งพันธุ์ข้าวพื้นเมืองมีความหลากหลายและมีความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกัน ทำให้ข้าวพื้นเมืองยังมีความจำเป็นต่อการทำนาในภูมิภาคนี้

จากการศึกษาความสนใจของเกษตรกรเกี่ยวกับการใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองในระบบการผลิต พบว่า เกษตรกรประมาณร้อยละ 17.2 มีความสนใจอยากกลับมาใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง เนื่องจาก ข้าวพันธุ์พื้นเมืองไม่ต้องใช้สารเคมีมากทำให้ต้นทุนการผลิตต่ำเนื่องจากปลูกง่าย ไม่ต้องดูแลรักษามากและเป็นพันธุ์ท้องถิ่นต้องการอนุรักษ์ไว้ นอกจากนั้นเกษตรกรส่วนหนึ่งสนใจทดลองปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองเพราะหวังว่าน่าจะเป็นทางออกหนึ่งในการลดการใช้สารเคมีกำจัดโรคและแมลงลง โดยเฉพาะหอยเชอรี่ หนอนกอ เพลี้ยไฟ ซึ่งเป็นปัญหาการผลิตข้าวในปัจจุบันของเกษตรกรในขณะนี้

ข้อเสนอแนะ

1) ข้าวพื้นเมืองแม้จะมีคุณค่า และดูแลง่าย แต่เนื่องจากระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้การกลับมาปลูกข้าวพื้นเมืองนั้นเป็นสิ่งที่ได้รับความสนใจน้อยลง แต่ยังมีเกษตรกรที่ยังสนใจในการปลูกข้าวพื้นเมือง ดังนั้นควรพัฒนางานวิจัยร่วมกับเกษตรกรโดยใช้แปลงของเกษตรกรโดยตรงในการทดลองหาพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและเป็นที่ต้องการของเกษตรกร

2) การฟื้นฟูข้าวพื้นเมืองจำเป็นต้องส่งเสริมการรวมกลุ่มของเกษตรกร และส่งเสริมการบริโภคที่หลากหลาย ซึ่งจะมีผลต่อการเพิ่มช่องทางการตลาดของข้าวพันธุ์ต่างๆ

3) ควรมีการรวบรวมและจัดจำแนกสายพันธุ์ข้าวพื้นเมืองอย่างเป็นระบบตั้งแต่ระดับพันธุกรรมและนำพันธุ์ข้าวพื้นเมืองมาปรับปรุงพันธุ์ที่เหมาะสม เพื่อแก้ปัญหาโรคแมลง และลดความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนของภูมิอากาศ เช่น การเกิดน้ำท่วมและภัยแล้ง

คำขอบคุณ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย เรื่อง การเจริญเติบโตของพันธุ์ข้าวพื้นเมืองและความสนใจของเกษตรกรริมน้ำชีต่อการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมือง (Growth and Dry Matter of Local Rice Varieties and Local Interest on Rice Genetic Conservation) ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากเงินทุนอุดหนุนการวิจัยงบประมาณแผ่นดิน ประจำปี 2550 มหาวิทยาลัยมหาสารคาม คณะนักวิจัยขอขอบคุณเกษตรกร ตำบลบ้านเกิ้ง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคามทุกท่าน ที่ให้ความอนุเคราะห์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลการวิจัยครั้งนี้

เอกสารอ้างอิง

กรมอุตุนิยมวิทยา. 2551. ค่าเฉลี่ย 30 ปีมหาสารคาม. แหล่งข้อมูล: http://www.tmd.go.th/province_stat.php? stationNumber= 48382. ค้นเมื่อ 20 กุมภาพันธ์ 2551.

ชลิตา บัณฑุวงศ์. 2547. สานสรรค์ความรู้ สู่เกษตรยั่งยืน: งานวิจัยที่ดำเนินการโดยเกษตรกรองค์กรชุมชนและภาคี เพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน. มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย). หจก. เจ แอนด์ เจ กราฟฟิคดีไซน์, กรุงเทพฯ.

นาถพงศ์ พัฒนพันธุ์ชัย. 2550. ข้าวพื้นบ้านบนวิถีชุมชน : การอนุรักษ์และพัฒนาข้าวพื้นบ้านโดยเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกมหาสารคาม. ห้างหุ้นส่วนจำกัด ธนาพริ้นติ้ง, กรุงเทพฯ.

ปรีชา ประเทพา, ชัชนี พิศภาน, สุมิตรา สีตลารมณ์ และบังอร บัวช่วย. 2538. การรวบรวมและศึกษาลักษณะทางเกษตรและรูปพรรณประจำพันธุ์ข้าวเหนียวพื้นเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ, กรุงเทพฯ.

วิชา ธิติประเสริฐ. 2544. รายงานโครงการจัดทำระบบฐานข้อมูลเชื้อพันธุ์พืช. กรุงเทพฯ: สำนักคุ้มครองพันธุ์พืชแห่งชาติ กรมวิชาการเกษตร, กรุงเทพฯ.

วีรพล นนตรี. 2543. การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชาวนาลุ่มน้ำชี อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2504-2539. รายงานการศึกษาค้นคว้าอิสระ ปริญญานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, มหาสารคาม.

ศุภชัย สมัปปโต, ปิยพันธุ์ แสนทวี, วรรณี สมัปปิโต และอดิศักดิ์ อาจหาญ. 2547. ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำชี (รายงานฉบับสมบูรณ์). สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ.

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. 2541. รายงานการสำรวจในฤดูนาปี 2539/2540 เอกสารสถิติการเกษตร 2549. สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, กรุงเทพฯ.

Manwan, I. 1998. Enhancing on-farm conservation of plant genetic resource for food and agriculture at country level. P. 48-57. In: R.K. Arora, K.W. Riley. Proceeding of the Asia-Pacific Consultation on Plant Genetic Resource. International Plant Genetic Resource Institute (IPGRI), India.

Marfo, K., P. Craufurd, P. Dorward, R. Bam, I. Bimpong, D. Dartey, D. Djagbletey, W. Dogbe, K. Gyasi, A. Opoku-Apau, and E. Otoo. 2001. Institutionalizing participatory crop improvement in Ghana: a case study of upland rice. In International Symposium on Participatory Plant Breeding-Participatory Plant Genetic Resource Enhancement.

Rengalakshmi, R., G. Alagukannan, N. Anilkumar, V. Arivudai Nambi, V. Balakrishnan, K. Balasubramanian, B. P. Mohanty, D. Dhanapal, M. Geetharani, G. Girigan, H. Kavinde, I. O. King, P. Joy, T. Ravishankar, S. Swain, S. Chaudary, P. Thamizoli, T. Ray, and L. Vedavalli. 2002. Enhancing the role of rural and tribal women in agrobiodiversity conservation: an indian case study. P. 16-35. In: Agrobiodiversity Conservation and the Role of Rural Women: An Expert Consultation Report. Food and Agriculture Organization, Bangkok.

Witcombe, R. and A. Joshi. No year. Participatory breeding and selection: decentralization with greater user involvement : The impact of farmer participatory research on biodiversity of crops. Available: http://www.idrc.ca/en/ev-85122-201-1-DO_TOPIC.html. Accessed April 12, 2008.